

dr Małgorzata Bańkowska

Uniwersytet Kaliski

e-mail: m.bankowska@uniwersytetkaliski.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5343-3836>

Od Berga do Bernsteina. Ideowe ścieżki lekturowe Stanisława Wojciechowskiego w listach z Anglii (1900–1905)*

FROM BERG TO BERNSTEIN: STANISŁAW WOJCIECHOWSKI'S IDEOLOGICAL READING
TRAJECTORIES IN LETTERS FROM ENGLAND (1900–1905)

Summary

In 1899, Stanisław Wojciechowski and his wife Maria, née Kiersnowska, moved to London, where the headquarters of the Foreign Union of Polish Socialists had been located since 1893. There, he began working as a typesetter at the London press “Przedświt” (Dawn), and then at the Tolstoyan press (Purleigh, Tuckton). The events of 1900 – the discovery of the secret press of Robotnik in Łódź and the arrest of Józef Piłsudski, as well as the split in the Polish Socialist Party (PPS) – forced him to assume the leadership of the party and resume his duties as editor of Robotnik. Preserved in the New Records Archive in Warsaw and the Józef Piłsudski Institute in New York, his correspondence from 1900–1905 includes over 140 letters addressed to members of the Foreign Committee of the PPS in London, including Bolesław Jędrzejowski, Feliks Perl, and Leon Wasilewski. The aim of this article is to present the ideological and philosophical writings discussed in the letters of the future president, including the works of Mikołaj Berg, August Bebel, Eduard Bernstein, and others. The material was studied using critical source analysis and bibliographical methods, including bibliographic analysis. The analysis revealed little-known details of Wojciechowski's political activities during his exile in England, as well as many insights related to his private life and his interest in philosophical literature at the turn of the 19th and 20th centuries.

* Opracowanie powstało w ramach projektu „Prezydent Stanisław Wojciechowski. Jego wiek, dokonania, pamięć”, dofinansowanego z budżetu państwa w programie Ministra Edukacji i Nauki „Nauka dla Społeczeństwa II” (Nr NdS-II/SP/0056/2023/01).

Keywords: Stanisław Wojciechowski (1869–1953); Polska Partia Socjalistyczna; socjalizm; prasa polityczna

Streszczenie

W 1899 roku Stanisław Wojciechowski wraz z żoną Marią z Kiersnowskich wyjechał do Londynu, gdzie od 1893 roku mieściła się Centralizacja Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich. Tu rozpoczął pracę jako zecer w londyńskiej drukarni „Przedświtu”, a następnie w drukarni tołstojowców (Purleigh, Tuckton). Wypadki 1900 roku – odkrycie tajnej drukarni „Robotnika” w Łodzi i aresztowanie Józefa Piłsudskiego oraz rozłam w Polskiej Partii Socjalistycznej – spowodowały, że został zobligowany do przejęcia kierownictwa partii oraz podjęcia na nowo obowiązków redaktora „Robotnika”. Zachowana w Archiwum Akt Nowych w Warszawie i Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku jego korespondencja z lat 1900–1905 liczy ponad 140 listów adresowanych do członków Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, m.in. Bolesława Jędrzejewskiego, Feliksa Perla i Leona Wasilewskiego. Celem artykułu jest ukazanie piśmiennictwa ideowego i filozoficznego obecnego w listach przyszłego prezydenta, w tym prac Mikołaja Berga, Augusta Bebla, Eduarda Bernsteina i innych. W opracowaniu materiału wykorzystano metodę krytycznej analizy źródeł oraz metody bibliologiczne, w tym analizę bibliograficzną. Przeprowadzona analiza pozwoliła na odkrycie mało znanych kulisów działalności politycznej Wojciechowskiego w okresie angielskiej emigracji oraz wielu interesujących faktów związanych z jego życiem prywatnym i zainteresowaniem literaturą filozoficzną przełomu XIX i XX wieku.

Słowa kluczowe: Stanisław Wojciechowski (1869–1953); Polish Socialist Party; socialism; political press

Wprowadzenie

W drugiej połowie 1899 roku Stanisław Wojciechowski, zaangażowany w wydawanie w Wilnie „Robotnika”, podjął decyzję o emigracji do Anglii. Oficjalną przyczyną było przemęczenie i wypalenie. Na decyzję tę wpłynęła także sytuacja w Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), w tym decyzja Józefa Piłsudskiego o przeniesieniu drukarni „Robotnika” do Łodzi, i wreszcie zaręczyny z Marią Kiersnowską¹. Według relacji zawartej w *Moich wspomnieniach*² S. Wojciechowski wraz z żoną przybył do Londynu na początku września 1899 roku³. Tu mieściła się siedziba Związku Zagraniczne-

1 W 1899 roku w Częstochowie odbył się ślub kościelny, zaś w tym samym roku w Londynie ślub cywilny (E. Steczek-Czerniawska, *Stanisław Wojciechowski [1869–1953]. Prezydent z Kalisza*, Kalisz 2011, s. 24).

2 S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, cz. 1, oprac. J. Łazor, Warszawa 2017, s. 169.

3 Pierwotny zapis odręczny oraz datownik na stemplu pocztowym na karcie pocztowej wysłanej z Raperswili i zapowiadającej przyjazd do Londynu wskazują na 30 XI 1899 roku. Data nosi ślady korekty na 30 VII 1899 roku, dokonanej przypuszczalnie przy późniejszym porządkowaniu korespondencji, prawdopodobnie przez samego Wojciechowskiego. Na kartach *Moich wspomnień* (s. 169) Wojciechowski odnotował, że przybył do Londynu na początku września.

go Socjalistów Polskich (ZZSP) (od grudnia 1899 roku jako Oddział Zagraniczny PPS). Pracami oddziału kierował Komitet Zagraniczny PPS (KZ PPS) w składzie: S. Wojciechowski, Bolesław Jędrzejowski⁴ – sekretarz, Leon Wasilewski⁵ – redaktor „Przedświtu”, oraz przebywający we Lwowie – Witold Jodko-Narkiewicz⁶ i Ludwik Kulczycki⁷, nadto Kazimierz Kelles-Krauz⁸ (Paryż). Do grupy aktywnych „londyńczyków”⁹ należeli także Tytus Filipowicz¹⁰ i Feliks Perl¹¹.

Na początku 1900 roku Wojciechowski przeprowadził się do Purleigh, gdzie przyzły prezydent podjął prace w drukarni tołstojowców¹² prowadzonej przez Rosjanina

-
- 4 Bolesław Jędrzejowski (1876–1914) – pseud. Józef Kaniowski, Baj, współzałożyciel PPS i ZZSP, sekretarz ZZSP, wydawca i redaktor „Światła”, wieloletni sekretarz KZ PPS; L. Wasilewski, *Wspomnienia 1870–1904 (1914)*, oprac. J. Dufat, P. Cichoracki, Łomianki 2014, s. 162.
 - 5 Leon Wasilewski (1870–1936) – pseud. Os-arz, Leon Płochocki, działacz PPS (od 1896 roku), publicysta, historyk, bliski współpracownik J. Piłsudskiego. W latach 1893–1894 związany z Ligą Narodową. W latach 1897–1905 redaktor „Przedświtu”; L. Wasilewski, *Wspomnienia*, s. 5–22.
 - 6 Witold Jodko-Narkiewicz (1864–1924) – pseud. Jowisz, Aleksander Wroński, Witold, Ulrich/Ulrych, działacz PPS, jeden z głównych organizatorów zjazdu paryskiego, członek Oddziału Zagranicznego PPS, redaktor i publicysta „Przedświtu”; L. Wasilewski, *Wspomnienia*, s. 162.
 - 7 Ludwik Kulczycki (1866–1941) – pseud. Lolek, Mazowiecki, Janusz Trąbczyński, działacz PPS (od 1894 roku), współzałożyciel II Proletariatu (1888), członek Centralnego Komitetu Robotniczego oraz KZ PPS. W 1900 roku dokonał secesji, tworząc tzw. III Proletariat; L. Wasilewski, *Wspomnienia*, s. 208–209.
 - 8 Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905) – pseud. Michał Luśnia, filozof, socjolog, publicysta, działacz PPS; W. Bieńkowski, *Kazimierz Kelles-Krauz. Życie i działalność*, Kraków 1973.
 - 9 Więcej o działalności polskich socjalistów w Londynie na przełomie XIX i XX wieku w pracy B. Czajka, „Polski Londyn” po raz pierwszy. *Zarys działalności niepodległościowej polskich socjalistów w stolicy Wielkiej Brytanii pod koniec XIX i na początku XX wieku*, „Polonia Inter Gentes”, 2021, nr 2, s. 75–88, <https://doi.org/10.56583/pig.543>.
 - 10 Tytus Filipowicz (1873–1953) – pseud. Stefan Karski, działacz socjalistyczny, publicysta, redaktor „Górnika”. W 1897 roku zbiegł przed aresztowaniem do Anglii, gdzie pracował w drukarni „Przedświtu”; L. Wasilewski, *Wspomnienia*, s. 184.
 - 11 Feliks Perl (1871–1927) – pseud. Res, Felek, Juliusz, Latarnik, Rewolucjonista, członek PPS, redaktor popularno-naukowego kwartalnika „Światło”, w latach 1901–1927 redaktor „Robotnika”; W. Kielecki, *Feliks Perl (Res). Próba życiorysu*, Warszawa 1929; M. Śliwa, *Feliks Perl*, Warszawa 1988, s. 49–97.
 - 12 Tołstojowcy – zwolennicy filozofii Lwa Tołstoja odrzucający przemoc, własność prywatną, instytucjonalizm religii. Koncepcja ta, podobnie jak wcześniejsze Giordana Bruna czy Marcina Lutra, dokonywała *sui generis* „redukcji” w postrzeganiu świata (minimalizm i ubóstwo), stanowiąc przeciwwagę dla ekspansywnego materializmu; I. Gordeeva, *Remembering Tolstoyans: The Soviet/Russian Independent Peace Movement, in Search of a Russian Historical Tradition of Pacifism*, w: *Memory and Social Movements in Modern and Contemporary History*, red. S. Berger, Ch. Koller, London 2024, s. 221–250; P. Rossa, *Romano Guardiniego ponowżytny obraz świata, w: Wiarygodność chrześcijaństwa w dyskusji z postmodernizmem*, red. W. Szukalski, Bydgoszcz–Lublin 2013 [Biblioteka Teologii Fundamentalnej, t. 8], s. 151–159. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, s. 171.

Władimira Czertkowa¹³. W 1901 roku, wraz z przenosinami rosyjskiej drukarni, Wojciechowski osiadł w Tuckton. Po przeniesieniu w 1903 roku Centralizacji PPS do Krakowa, Wojciechowski z rodziną pozostał w Anglii i prowadził ożywione kontakty z Japończykami. W styczniu 1906 roku wrócił do kraju.

Do momentu przeniesienia KZ PPS do Galicji listy wysyłane z Purleigh, a następnie z Tuckton kierowane były na adres siedziby KZ PPS na północnozachodnim przedmieściu Londynu przy ulicy Colworth Road nr 67, Leytonstone (tzw. Lingwood).

W pierwszych latach (do 1903 roku) głównymi odbiorcami korespondencji byli B. Jędrzejowski, L. Wasilewski, F. Perl. W latach 1904–1905 listy adresowane były do Jędrzejowskiego przebywającego krótko we Lwowie, a następnie w Krakowie, oraz Aleksandra Malinowskiego przybywającego w Londynie.

Z okresu pobytu S. Wojciechowskiego w Anglii w latach 1899–1905¹⁴ zachowało się ponad 140 listów. Korespondencja ta przechowywana jest obecnie w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (zespół Archiwum Londyńskie PPS. Listy Stanisława Wojciechowskiego, sygn. 305/VII/ t. 57) oraz w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (zespół Listy Stanisława Wojciechowskiego, sygn. 701/1/50 oraz 701/1/52).

Ten epistolarny materiał, które go reminiscencje znajdujemy m.in. w monografiach Jana Kancewicza¹⁵ oraz Zdzisława Pawluczuka¹⁶, stanowi wraz z korespondencją i wspomnieniami innych działaczy PPS¹⁷ jedno z kluczowych źródeł do badań nad dziejami KZ PPS w Londynie. Zachowane listy są tym bardziej cenne, że dzia-

13 Władimir G. Czertkow (1854–1936) – pochodził ze znanej rosyjskiej rodziny arystokratycznej, w 1881 roku porzucił karierę wojskową i poświęcił się działalności religijnej. W 1897 roku przeprowadził się do Anglii i tu wydawał dzieła L. Tolstoja oraz czasopisma „Свободное слово” (1901–1905) oraz „Листки свободного слова” (1898–1902). Na ich łamach piętnował przemoc, nietolerancję religijną, a także niehumanitarne warunki życia robotników, przyczyniając się tym samym do rozpowszechniania zasad tołstoizmu za granicą; R. de Gorgi, *Życie w imię Tolstoja. Szkic biograficzny Władimira G. Czertkowa (1854–1936)*, „Roczniki Humanistyczne”, 66 (2018), z. 1, s. 119–131.

14 Wojciechowski po raz pierwszy przyjechał do Anglii na początku 1893 roku, po aresztowaniu 7 stycznia 1893 roku i deportowaniu z Francji – na wniosek ambasady rosyjskiej – członków Centralizacji (zarządu) ZZSP; Z. Pawluczuk, *Konspirator i prezydent. Rzecz o Stanisławie Wojciechowskim*, Lublin 1993, s. 18.

15 J. Kancewicz, *Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich. Organizacja i kierownictwo w latach 1893–1896*, „Przegląd Historyczny”, 58 (1967), z. 1, s. 67–90; J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w pierwszym okresie jej rozwoju*, Białystok 1982; J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984.

16 Z. Pawluczuk, *Konspirator i prezydent*.

17 Dość wymienić: *Listy Józefa Piłsudskiego*, nr. 126–128, „Niepodległość”, 20 (1939), z. 2, s. 278, przypis *) (wydane w latach 1929–1939 na łamach „Niepodległości” w opracowaniu L. Wasilewskiego); K. Kelles-Krauz, *Listy, t. 2, 1898–1905. Listy 367–387*, red. F. Tych, Wrocław 1984; L. Wasilewski, *Wspomnienia* (oprac. J. Dufurat, P. Cichoracki).

łałość jednego z najważniejszych organów partyjnych znalazła dotychczas jedynie fragmentaryczne odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu. Wartość materiału podnosi dodatkowo obecność istotnych wątków politycznych i osobistych, ukazujących postać Wojciechowskiego w sposób odbiegający od stereotypu utrwalonego przede wszystkim przez prasę lewicową w okresie jego prezydentury – jako polityka słabego i nieudolnego. Listy odsłaniają ponadto stosunek Wojciechowskiego do J. Piłsudskiego oraz innych działaczy PPS, a także – istotne z perspektywy historii prasy – kulisy redagowania „Robotnika” i „Przedświtu”. Korespondencja odkrywa także nieznanne fakty z życia Wojciechowskiego, o których brak informacji w *Moich wspomnieniach*.

W opracowaniu wykorzystano metodę krytycznej analizy źródeł oraz metody bibliologiczne, ze szczególnym uwzględnieniem analizy bibliograficznej.

Zaprezentowany materiał poprzedza wydanie edycji źródłowej S. Wojciechowskiego listów z Anglii, przygotowanej przez autora.

1. *Nie jestem literatem*, czyli treść i styl korespondencji

Pierwszy list po osiedleniu w Anglii (karta pocztowa) wysłał Wojciechowski z Purleigh 3 stycznia 1900 roku do Józefa Kaniowskiego [Bolesław Jędrzejowski]. Wynika z niego, że niemal natychmiast po przeprowadzce na wschodnie wybrzeże Anglii¹⁸ Wojciechowski przystąpił do intensywnej działalności partyjnej. Pracował nad sprawozdaniem z 5-letniej działalności PPS, przygotowywał materiały do prasy partyjnej oraz nadzorował sprawy drukarni i organizację kolportażu bibuły.

Korespondencja od pierwszych kart ukazuje Wojciechowskiego jako zaangażowanego i stanowczego działacza z klarownymi poglądami politycznymi, przeciwnika terroru, bojownika w walce o prawa robotników. W latach 1900–1903 Wojciechowski relacjonował wydarzenia związane z tzw. „łódzką wpadką”¹⁹ oraz secesją L. Kulczyckiego, a także informował systematycznie o pracach nad sprawozdaniem z pięciolecia działalności PPS²⁰. Znaczną część korespondencji zajmowały sprawy redakcyjne: przygotowywanie tekstów do „Robotnika” i „Przedświtu”, redagowanie broszur partyjnych,

18 Purleigh leży ok. 40 mil (65 km) od Londynu. Podróż koleją z Londynu zajmowała w tym czasie ok. 3 godzin; S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, s. 171.

19 Przypuszczalnie pod koniec lutego 1900 roku do Wojciechowskiego dotarła informacja o zdekonspirowaniu drukarni „Robotnika” w Łodzi. Odnosił się do niej lapidarnie, bez zbędnych emocji: „No, nos do góry i nie rozpaczaj znów za wiele. Wsypa gruba, ale rezultaty pracy są i łatwiej ciągnąć dalej niż 6 lat temu” – pisał do jednego z członków KZ PPS w Londynie; AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z lutego 1900 r. do członka KZ PPS w Londynie, k. 719–720.

20 Sprawozdanie *Polska Partya Socjalistyczna w ostatnich pięciu latach* ukazało się w Londynie w połowie 1900 roku.

poszukiwania nowej maszyny drukarskiej oraz zamawianie czcionek. W listach pojawiają się także liczne wątki prywatne, m.in.: śmierć pierworodnego syna, choroba żony i samego Wojciechowskiego czy narodziny syna Edmunda.

Po przeniesieniu siedziby KZ PPS do Galicji tematyka listów oscylowała wokół zagadnień wojny rosyjsko-japońskiej oraz kontaktów Wojciechowskiego z Japończykami i pośredniczenia w zakupie broni. Obszerne partie tekstu dotyczyły relacji prasowych na temat sytuacji w Polsce i Rosji, zamieszczanych w brytyjskich i amerykańskich dziennikach („Daily News”, „Daily Telegraph”, „The Globe and Commercial Advertiser”). W listach z lat 1904–1905 pojawiały się nadto informacje dotyczące organizacji archiwum PPS (przeniesionego w 1904 roku do mieszkania Wojciechowskiego) oraz rozłamu w partii i życia prywatnego, w tym narodzin córki Zofii.

Wojciechowski dzielił się również pasjami fotograficznymi, zainteresowaniami nowinkami technicznymi oraz problemami życia emigracyjnego (niedostatkiem środków finansowych, barierami językowymi). Wątki osobiste kreślą obraz lojalnego, odpowiedzialnego i zatroskanego, choć nieco szorstkiego w obęjsiu męża, otaczającego żonę troskliwą opieką w czasie choroby i towarzyszącego jej w najtrudniejszych chwilach po komplikacjach porodowych. Szczególnie istotnym komponentem korespondencji pozostają jednak ślady lektur ideowych, które nie tylko towarzyszyły jego codzienności, lecz także w sposób zasadniczy wyznaczały kierunki aktywności politycznej i publicystycznej na łamach „Robotnika”.

Styl listów cechuje chropowatość i pewna toporność. Wiele zdań ma charakter krótkich, informacyjnych komunikatów, formą przypominających telegram. Wyraźny jest brak lekkości pióra, na co sam autor nierzadko się skarżył. Teksty obfitują w drobne błędy składniowe wynikające z pośpiechu, zmęczenia, stanów chorobowych i emocjonalnego zaangażowania. Widoczne jest również nagminne stosowanie średników w miejsce kropek. Charakterystycznym rysem są ekspresyjne wtrącenia w stylu „na miły Bóg” czy „diabli mnie biorą”.

2. *Wyśle pocztą do Ciebie Bernsteina, czyli śladami europejskich socjalistów*

Wojciechowski, jako członek Centralizacji PPS, przejawiał żywe zainteresowanie wszelkimi materiałami dotyczącymi ruchu niepodległościowego i socjalistycznego w Europie oraz w Polsce. Z dużym zaangażowaniem śledził prasę polską, rosyjską, niemiecką i angielską, a także literaturę socjalistyczną, odnotowując zarówno nowości wydawnicze, jak i aktywność czołowych przedstawicieli europejskiego ruchu socjalistycznego. Jego korespondencja zawiera ślady wnikliwych analiz dokumentów i odezwy związanych z Ligą Narodową, jak też liczne odniesienia do działaczy ruchu socjali-

stycznego w Rosji i Niemczech z Eduardem Bernsteinem na czele. 5 lutego 1900 roku donosił B. Jędrzejowskiemu o przygotowaniu do wysyłki, za pośrednictwem jednego z drukarzy, niejakiego Czecha, dzieł Bernsteina:

Czech przyjechał wieczorem, więc na jutro rano odpowiedzi Luriego mieć nie możesz. Będzie on w sobotę u Was, a jeśli był udało mu się to wcześniej tu otrzymać, to wyślę pocztą do Ciebie Bernsteina²¹.

Przypuszczalnie chodziło tu o rozprawę *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, której pierwodruk ukazał się w 1899 roku, zaś polskie wydanie opublikowano dopiero w 1901 roku we Lwowie nakładem Polskiego Towarzystwa Nakładowego jako *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*²². Zainteresowanie przedstawicieli polskiego ruchu socjalistycznego, w tym samego Wojciechowskiego, myślą E. Bernsteina wynikało ze zbieżności stanowisk programowych. Bernstein opowiadał się za współpracą z instytucjami państwowymi w celu wprowadzania ustawodawstwa korzystnego dla robotników, odrzucał natomiast tezę Karola Marksa o jednolitych interesach całej klasy robotniczej i nie popierał postulatu całkowitej likwidacji własności prywatnej²³. Recepcję i znaczenie jego poglądów w kręgach PPS najlepiej ilustruje fakt, że dokument programowy Socjaldemokratycznej Partii Niemiec stał się podstawą *Szkicu programu Polskiej Partii Socjalistycznej*²⁴.

Zainteresowania ideowe Wojciechowskiego kierowały się nadto w stronę innych przedstawicieli niemieckiej socjaldemokracji – Wilhelma Liebknechta²⁵ i Augusta Bebla²⁶. Obaj należeli do grona szczerych sympatyków narodu polskiego i utrzymywali

21 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 5 lutego 1900 r. do Bolesława Jędrzejowskiego, k. 700.

22 Eduard Bernstein (1850–1932) – członek Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SDP), urodzony w Berlinie w rodzinie niemieckich Żydów, podkreślał nadrzędne znaczenie dobra jednostki, zaś w miejsce rewolucji proletariackiej postulował pokojowe reformy, rewidując tym samym poglądy K. Marksa na temat rewolucji i roli państwa; *Bernstein Eduard*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3876472> [dostęp: 29.09.2025].

23 J. Harasimowicz (red.), *Encyklopedia Wrocławia*, wyd. 3, Wrocław 2006, s. 66.

24 J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 28.

25 Wilhelm Liebknecht (1826–1900) – urodził się w Giessen. Po ukończeniu gimnazjum studiował teologię i filologię (językoznawstwo) oraz filozofię w Berlinie, Giessen i Marburgu. W 1847 roku osiadł w Szwajcarii. Trzy lata później wyjechał do Anglii. Tu poznał K. Marksa i Friedricha Engelsa. W 1862 roku wrócił do Berlina, a następnie zamieszkał w Lipsku, gdzie poznał A. Bebla. W latach 70. XIX wieku współtworzył Socjalistyczną Partię Robotniczą Niemiec; zob. m.in. *Wilhelm Liebknecht*, „Naprzód”, 9 (1900), nr 129, s. 1.

26 August Bebel (1840–1913) – urodził się 22 lutego 1840 roku w koszarach królewskich w fortecy Deutz k. Kolonii. Jego ojciec był pruskim oficerem i pochodził z rodziny niemieckich bednarzy osiadłych w Ostrowie Wielkopolskim. Osierocony w 12 roku życia doświadczył bezdomności i biedy oraz ciężkiej pracy. Dzięki pomocy znajomego Beblów został czeladnikiem tokarskim. W 1860 roku

ściśle kontakty z polskimi socjalistami²⁷. Liebknecht i Bebel występowali przeciwko wszelkim przejawom ucisku oraz zaborczej polityce mocarstw. Jak stwierdził w 1900 roku F. Perl, zwalczali oni „wszelkich ciemieńców bez różnicy narodowości”²⁸. O znaczeniu Liebknechta, nazywanego „żołnierzem rewolucji”, dla środowiska PPS świadczą słowa napisane bezpośrednio po jego śmierci przez wspomnianego Perla: „My socjaliści polscy, straciliśmy w Liebknechcie najbardziej oddanego, najszlachetniejszego przyjaciela, człowieka, który jak nikt inny, rozumiał i odczuwał naszą sprawę”²⁹. Liebknecht współpracował z PPS także z ramienia redakcji „Vorwärtu”, naczelnego organu prasowego niemieckich socjaldemokratów wydawanego w latach 1876–1900³⁰. Do związków z redakcją niemieckiego periodyku nawiązywał Wojciechowski w 1900 roku. W liście z 22 listopada pisał o opublikowaniu w „Robotniku” tekstu o Liebknechcie³¹: „Załączam Nr. Roba z prośbą byś go zaraz wysłał Luśni; niech najpóźniej 10 grudnia wyśle do mnie wprost obiecany artykuł. I w Liebknechcie też są ustępy o terrorze”³².

Odniesienia do niemieckiej socjaldemokracji nie ograniczały się jednak wyłącznie do osoby W. Liebknechta. Bebel, zagorzały krytyk polityki rządu pruskiego wobec narodu polskiego, nawiązał pierwsze relacje ze środowiskiem polskich socjalistów już w latach 70. XIX wieku w Paryżu³³. Bebel współpracował z PPS zarówno z zaboru pruskiego, jak i rosyjskiego, a także z Polską Partią Socjalno-Demokratyczną Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz z Socjaldemokracją Królestwa Polskiego i Litwy. Z jego inicjatywy założono też „Gazetę Robotniczą”. Intensywną działalność partyjną łączył z aktywnością pisarską. Do jego najbardziej uznanych dzieł należą: *Christentum und Sozialismus* (1874), *Die Frau und der Sozialismus* (1879), *Sozialdemokratie und Antisemitismus*

przybył do Lipska i założył własny warsztat. W mieście powszechnie uważanym za ośrodek liberalizmu i demokracji zaangażował się w działalność społeczną i polityczną. Tu też poznał i zaprzyjaźnił się z W. Liebknechtem; J. Schmidt, *August Bebel. Social Democracy and the Founding of the Founding of the Labour Movement*, London 2020, s. 9 i nn.

27 W SDP A. Bebel i W. Liebknecht należeli wraz z Karlem Kautskym do mniejszości przychylniej Polakom; J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna*, s. 41.

28 Res. [Felix Perl], *Wilhelm Liebknecht*, „Światło”, 1900, nr 11, s. 104.

29 Res., *Wilhelm Liebknecht*, s. 107.

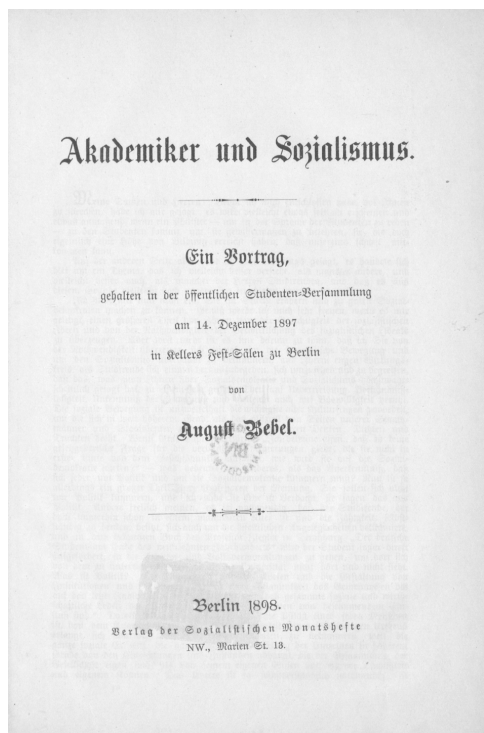
30 W latach 1876–78 i 1891–1900 W. Liebknecht redagował „Vorwärtu”.

31 *Wilhelm Liebknecht. 1826–1900*, „Robotnik”, 1900, nr 38, s. 4–6.

32 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 22 listopada 1900 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 661.

33 W 1896 roku w Zurychu A. Bebel poznał B. Limanowskiego oraz L. Wasilewskiego. U Limanowskich, jako sublokatora, mieszkała także krewna Bebla z Kalisza – nauczycielka Szulcówna; L. Dubacki, *August Bebel (1840–1913)*, <https://przeglad-socjalistyczny.pl/wielcy-socjalisci/243-bebel> [dostęp: 29.09.2025].

(1894), *Akademiker und Sozialismus* (1898) (il. 1). Pod koniec życia opublikował także dwutomowe wspomnienia *Aus meinem Leben* (1910).

Il. 1. A. Bebel, *Akademiker und Sozialismus* (1898)
Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

W 1900 roku Wojciechowski wspólnie z F. Perlem współredagował przedmowę do książki A. Bebla *Studenci a socjalizm* (il. 2) wydanej przez Towarzystwo Zachęty Nauk Społecznych (TZNS) w 1901 roku (druk – oficyna PPS w Londynie). Wojciechowski w liście z 1 czerwca 1900 roku pisał: „przedmowa do Bebla, [...] jest niezmiernie licha i wymaga opieki Felka”³⁴. Wcześniej, w 1897 roku, TZNS wydało w Londynie inną książkę Bebla *Kobieta i socjalizm*.

Analiza myśli niemieckiej socjaldemokracji, od rewizjonizmu E. Bernsteina po rewolucyjny dorobek W. Liebknechta i A. Bebla, nie wyczerpuje kręgu inspiracji obecnych w refleksji Wojciechowskiego. Istotnym elementem jego zainteresowań pozostawała także literatura dotycząca najnowszych dziejów Polski. W korespondencji

34 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 1 czerwca 1900 r. do Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 595.

Il. 2. A. Bebel, *Studenci a socjalizm* (1901)

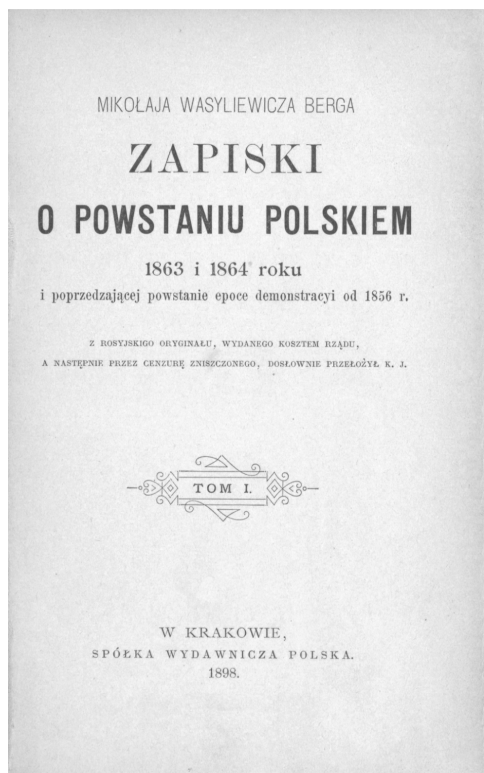
Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

z pierwszych lat pobytu w Anglii szczególne miejsce zajmuje praca Mikołaja Wasylewicz Berga (1823–1884, rosyjski poeta i eseista) *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.* w tłumaczeniu Karola Radwana Jaskłowskiego, wydana w trzech tomach w latach 1898–1899 w Krakowie (il. 3, 4). Rok później ukazał się *Album rycin do dzieła M. W. Berga „Zapiski o powstaniu polskim 1863 r.”*. Po raz pierwszy Wojciechowski wspomina o *Zapiskach* w liście z 22 maja 1901 roku kierowanym przypuszczalnie do B. Jędrzejowskiego. Wyrażał w nim głęboką chęć zapoznania się z tekstem, pisał:

Czy sprowadziłeś jak to dawniej mówiłeś, niedawno wydane we Lwowie „Zapiski Berga” czy jak tam. Po przeczytaniu tych tomów chciałbym i tamte przewertować, ale nie wysyłam, bo mam stanowczy zamiar przy pierwszej okazji zawitać do Was [do Londynu – M.B.]³⁵.

35 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 22 maja 1901 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 883.

Dwa miesiące później pytał w liście z 8 sierpnia 1901 roku: „Czy czasem nie wyszedł już 3-ci tom Dziejów 63 r.? To już przewertowałem”³⁶. Przed przeniesieniem siedziby KZ PPS do Galicji w liście z 25 lipca 1903 roku do B. Jędrzejowskiego informował natomiast: „Jednocześnie wysyłam Parcel-Postem. 26 numerów pierwszych «Kraju» i 2 t. 63 r., które Władek [Aleksander Malinowski – M.B.] zastawił”³⁷.

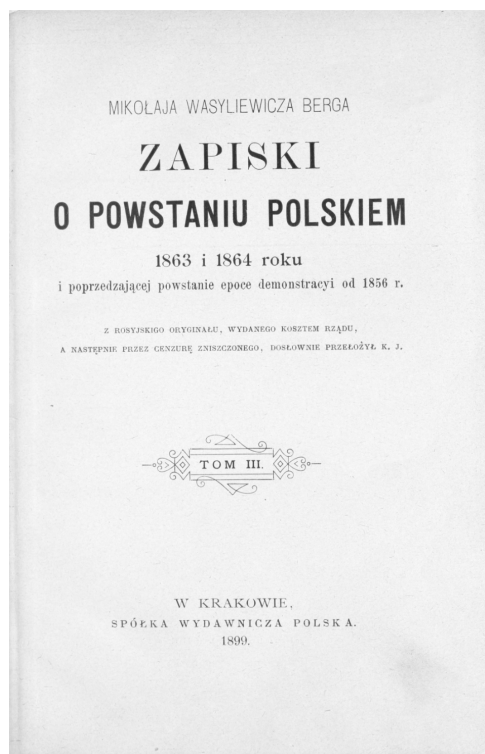
Il. 3. M.W. Berg, *Zapiski o powstaniu polskiem*, t. 1 (1898)

Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

Zainteresowanie *Zapiskami* nie było przypadkowe, albowiem twórczość ich autora w pełni korespondowała z ideowymi przekonaniami Wojciechowskiego oraz tradycją programową PPS. Mikołaj W. Berg, jako korespondent zagraniczny miesięcznika „Biblioteka dla Cztienija” oraz współpracownik czasopisma „Nasze Wremia”, należał

36 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 8 sierpnia 1901 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 890.

37 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 25 lipca 1903 r. do J. Kaniowskiego [Bolesława Jędrzejowskiego], k. 930.

Il. 4. M.W. Berg, *Zapiski o powstaniu polskim*, t. 3 (1899)

Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

do sympatyków narodu polskiego i jego dążeń niepodległościowych. Otwarcie też krytykował politykę namiestników carskich w Królestwie Polskim. Przed wydaniem *Zapisków* znany był jako tłumacz dzieł Adama Mickiewicza. W 1858 roku opublikował korespondencję z oblężonego Sewastopola, ponadto przełożył na język rosyjski hymn *Boże, coś Polskę*. W 1867 roku objął stanowisko lektora języka rosyjskiego w Szkole Głównej Warszawskiej. *Zapiski* powstały w odpowiedzi na propozycję hrabiego Fiodora Berga, namiestnika Królestwa Polskiego w latach 1863–1874³⁸. Założeniem M.W. Berga było przygotowanie szkicu historycznego dotyczącego wydarzeń powstańczych w Polsce na podstawie oryginalnych dokumentów archiwalnych, w tym akt śledczych oraz relacji świadków opisujących epizody tłumienia powstańczego zrywu. Pierwsza część rękopisu była gotowa pod koniec 1869 roku, a całość – w 1872 roku.

38 J.I. Sztakelberg, „Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864” N. W. Berga. Powstanie dzieła i jego losy, „Przegląd Historyczny”, 59 (1968), nr 1, s. 58.

Zawarta w *Zapiskach* ocena polityki rządu carskiego w Królestwie Polskim oraz charakterystyka jego namiestników wywołała oczywiście niezadowolone wśród rosyjskich dygnitarzy.

W 1873 roku *Zapiski* ukazały się w Polsce w języku rosyjskim i – jeśli wierzyć słowom autora – zostały bardzo dobrze przyjęte. W liście do Bartieniewa z 7 stycznia 1874 roku M.W. Berg pisał:

Polacy są zadowoleni z tonu książki. Nikt się nie gniewa. Mówią: ton szlachetny, otwarty, subiektywny. Czytają na wyścigi. [...] Jeden powiedział, że gdyby przetłumaczyć na język polski – to głowę daje, że i dziesięć tysięcy egzemplarzy się rozejdzie³⁹.

W 1881 roku M.W. Berg podjął decyzję o druku *Zapisków* w poznańskiej drukarni Łebskiego (dawna drukarnia J.I. Kraszewskiego)⁴⁰. Druk ukończono dopiero w 1885 roku, a ostatni, czwarty tom ukazał się już po śmierci autora. Wydanie, o którym wspomina Wojciechowski, ukazało się w roku, w którym dzieło M.W. Berga zostało wpisane na indeks książek zabronionych przez carską cenzurę⁴¹.

3. *Niech zaraz rzucą Limanowskiego, czyli w kręgu polskich socjalistów*

W korespondencji Wojciechowskiego, obok działaczy ideologów niemieckich i rosyjskich, pojawia się szerokie spektrum nazwisk polskich działaczy związanych z ruchem niepodległościowym, wśród nich Bolesława Limanowskiego i Edwarda Abramowskiego. Z pierwszym łączyła Wojciechowskiego intelektualna fascynacja, z drugim – więzy osobistej, trwającej przez lata przyjaźni.

Bolesław Limanowski (1835–1935), historyk, socjolog, współzałożyciel PPS i uczestnik powstania styczniowego, jeden z czołowych teoretyków polskiego socjalizmu⁴², od 1878 roku przebywał na emigracji w Szwajcarii, gdzie założył Stowarzyszenie

39 Cyt. za: J.I. Sztakelberg, „*Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864*”, s. 58.

40 Wiosną 1874 roku poznański księgarz Jan Konstanty Żupański zwrócił się do M.W. Berga z propozycją wydania jego książki w języku polskim. Autor zastrzegł jednak, że prawo przekładu pozostawia dla siebie. Mimo to pierwsza część materiałów (rozdziały I–VII) ukazała się w 1880 roku w Krakowie w przekładzie W. Ralexa (właśc. Aleksander Ryszczewski) w drukarni Władysława Ludwika Anczyca, pt. *Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1862*. Mikołaj W. Berg ocenił tłumaczenie jako niedbałe i wystąpił do Głównego Urzędu do Spraw Publikacji z prośbą o nierozpowszechnianie tego wydania na terenie Imperium Rosyjskiego, tłumacząc to przygotowywaniem własnego przekładu. Otrzymał jednak odpowiedź odmowną; J.I. Sztakelberg, „*Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864*”, s. 58.

41 J.I. Sztakelberg, „*Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864*”, s. 60.

42 Prace Limanowskiego, w tym jego rozległa publicystyka prasowa, utorowały drogę do przyjęcia przez polski ruch socjalistyczny postulatu walki o niepodległość Polski, a zarazem przyczyniły się

Socjalistyczne „Lud Polski”. W 1899 roku przeniósł się do Paryża i objął redakcję pisma „Pobudka”, organu Polskiej Narodowo-Socjalistycznej Partii, oraz funkcję sekretarza Zarządu Związku Wychodźców Polskich we Francji⁴³. Do kraju powrócił w 1907 roku⁴⁴. Wojciechowski był gorliwym propagatorem jego twórczości. Na początku 1900 roku relacjonował problemy z drukiem broszury *Powstanie narodowe 1863 i 1864 r.*, której drugie wydanie ukazało się w 1900 roku we Lwowie staraniem Związku Kształcącej się Młodzieży Polskiej⁴⁵. W liście z 22 stycznia 1900 roku pisał do Bolesława Jędrzejewskiego:

Chciałbym tylko być do nowego Zjednoczenia [Zjednoczenie Kształcącej się Młodzieży Postępowej – M.B.] nie wysyłał żadnych listów dopóki się nie wyjaśni, czy można będzie tego Limanowskiego wydobyć z ich ręki czy nie i gdyby teraz przysłali raptem monetę, to nawet byłoby dość głupio dla załatwienia tego interesu w duchu naszych intencji⁴⁶.

Pół roku później Wojciechowski, nadzorując prace drukarskie w londyńskiej drukarni, instruował partyjnych kolegów w procesie składu drukarskiego dzieła B. Limanowskiego *Historia demokracji polskiej w epoce porzeczności* wydanej przez Zjednoczenie Towarzystw Młodzieży Polskiej Zagranicą (ZTMPZ) w Zurychu w 1901 roku⁴⁷. 6 czerwca 1900 roku tak pisał: „Niech zaraz rzucą Limanowskiego i kończą pierwszy arkusz sprawozdania [Polska Partia Socjalistyczna w ostatnich pięciu latach – M.B.]; korekty zrobi Felek”. Zaś 30 stycznia 1901 roku referował: „Arkusz Limanowskiego bon, tylko u góry 434 str. brzeg trochę nierówny. Pewnie to Hartman składał!”⁴⁸.

do upowszechnienia głoszonych przez niego idei. Do najważniejszych prac Limanowskiego należą: *Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość* oraz *Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1846 r.*; J. Myśliński, *Publicystyka Bolesława Limanowskiego okresu formowania polskiego niepodległościowego programu socjalistycznego (1886–1894)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 32 (1993), nr 1, s. 23–38.

43 Bolesław Limanowski był także głównym kasjerem założonego w 1894 roku przez sekcję paryską ZZSP, z inicjatywy K. Kelles-Krauza, Towarzystwa Pomocy Więźniom i Emigrantom Politycznym „Czerwony Krzyż”; B. Limanowski, *Czerwony Krzyż*, „Przedświt” 1901, nr 1, s. 39; J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna*, s. 66.

44 Więcej o życiu i poglądach B. Limanowskiego zob. M. Żychowski, *Bolesław Limanowski: 1835–1935*, Warszawa 1971.

45 Wydanie pierwsze ukazało się we Lwowie w 1889 roku. Sprawę wydania „broszury o powstaniu”, do której nawiązuje Wojciechowski, szeroko opisał K. Kelles-Krauz w liście z 16 lutego 1900 roku do KZ PPS w Londynie; K. Kelles-Krauz, *Listy*, s. 322–324.

46 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 22 stycznia 1900 r. do Bolesława Jędrzejewskiego, k. 694.

47 Druk zlecono drukarni londyńskiej. Fakt ten znany jest z relacji L. Wasilewskiego (*Wspomnienia*, s. 183).

48 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 30 stycznia 1901 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 842.

Troska o stronę graficzną wydania Limanowskiego wynikała nie tylko z drukarskiego profesjonalizmu Wojciechowskiego⁴⁹, ale była także *sui generis* przejawem uznania dla myśli Limanowskiego, jego twórczości historycznej i socjologicznej, zaś nade wszystko głoszonym przez niego ideom wyzwolenia polskich warstw pracujących z ucisku i przemocy jako elementu walki o wyzwolenie całej ludzkości⁵⁰. Wyznawana przez Limanowskiego synergia wartości socjalizmu i patriotyzmu oraz pryncypiów narodowych ze sprawami sprawiedliwości socjalnej⁵¹ ukształtowała ideowe przekonania przyszłego prezydenta⁵².

Wojciechowski pozostawał też pod silnym wpływem E. Abramowskiego, filozofa, socjologa, etyka i działacza społecznego, założyciela Zjednoczenia Robotniczego (1891), którego aktywnym członkiem był także Wojciechowski. Wykład myśli filozoficzno-etycznej i „ideału walki z caratem”⁵³ zawarł Abramowski w pracach: *Zagadnienia socjalizmu, Pierwiastki indywidualne w socjologii, Program wykładów nowej etyki, Etyka a rewolucja*. W korespondencji Wojciechowskiego widoczne są ślady nawiązań do zawartej w nich filozoficznej doktryny Abramowskiego. W liście z 8 sierpnia 1901 roku prosił: „Jeżeli Berg wolny, to wyślij mi oraz «Dobłą Nowinę», «Czego chcą socjaliści» [...] to mi potrzebne, bo łącznie z różnymi rękopisami, jakie tu mam może coś skleję dla agtacji wiejskiej”⁵⁴.

49 Wojciechowski uchodził za jednego z najlepszych zecerów w kręgach PPS, o czym wspominał L. Wasilewski (*Wspomnienia*, s. 205).

50 Odrębną kwestią wymagającą pogłębionych badań pozostaje wpływ myśli tołstojowców na postawy ideowe i moralne Wojciechowskiego. Już w 1923 roku F. Perl postawił ważne pytanie, czy i w jakim stopniu środowisko to kształtowało w okresie angielskim poglądy przyszłego prezydenta, jego ewolucję światopoglądową oraz otwartość na sprawy religijne. Ścieranie się materializmu z kierunkami filozoficznymi głoszącymi integralność świata, człowieka i Boga, a także niepowodzenie w realizacji pierwotnych ideałów socjalizmu zdają się wyznaczać zasadniczy punkt odniesienia w poszukiwaniu odpowiedzi. Tym bardziej że początek XX wieku przyniósł także w zachodnioeuropejskiej refleksji (Romano Guardini) – jak zauważa Piotr Rossa (*Romano Guardiniego ponowożytny obraz świata*, s. 155–157) – paradygmat poważnego traktowania wyzwań stojących przed ludzkością, idei szczególnie bliskiej Wojciechowskiemu.

51 W *Moich wspomnieniach* Wojciechowski zapisał: „Limanowski od początku swej działalności głosił potrzebę połączenia walki o wyzwolenie społeczne z walką o niepodległość Polski, ale Gmina Narodowo-Socjalistyczna, do której należał, nie miała ani łączności z krajem ani programu politycznego na dziś” (S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, s. 83).

52 Por. M. Śliwa, *Bolesław Limanowski – twórca i badacz idei społecznych*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 22. Studia Politologica” 2 (2004), s. 3–4.

53 P. Prekiel, *Edward Abramowski – myśliciel i wizjoner*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne”, 20 (2023), s. 276.

54 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 8 sierpnia 1901 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 890.

Obie prace wydane zostały w londyńskiej drukarni ZZSP – *Dobra nowina robotnikom wiejskim*⁵⁵ w 1892 roku, zaś *Czego chcą socjaliści?* w 1896 roku⁵⁶.

Feliks Perl w 1922 roku tak opisał to ideowe „braterstwo”, wskazując na szczególną rolę E. Abramowskiego w kształtowaniu przekonań Wojciechowskiego:

pod wpływem Edwarda Abramowskiego, znakomitego później filozofa i socjologa, przyłączył [Wojciechowski – M.B.] do socjalizmu robotniczego i wstąpił do organizacji, przez Abramowskiego założonej pod nazwą „Zjednoczenie Robotnicze”⁵⁷.

Także pod wpływem Abramowskiego, krytyka socjalizmu państwowego urzeczywistnianego za pośrednictwem władzy politycznej, Wojciechowski po 1905 roku skierował swoją uwagę w stronę ruchu spółdzielczego⁵⁸.

4. *Podręcznik chyba jutro wyślę, czyli książki fachowe w pracy i życiu prywatnym Stanisława Wojciechowskiego*

Praca w drukarni – zarówno w charakterze zecera, jak i maszynisty drukarskiego – wymagała od Wojciechowskiego nie tylko biegłości w składzie i odbijaniu, lecz także znajomości procesu introligatorskiego. Toteż, co oczywiste, w swoim księgozborze posiadał materiały do nauki introligatorstwa, które przywiózł do Anglii z Polski. W liście z 8 maja 1900 roku pisał:

Podręcznik introligatorski, który przywiozłem, jest wydany dla samouków i taki łatwy, że już tylko niedołęga nie mógłby się z niego introligatorstwa nauczyć. Wyślę Ci go dzisiaj pod opaską razem z katalogiem (bo w tej chwili jej pod ręką nie mam), z zastrzeżeniem mego prawa własności⁵⁹.

Kilka miesięcy później informował: „Podręcznik chyba jutro wyślę; zresztą może i dziś zdążę”⁶⁰. Zapiski te odnoszą się najprawdopodobniej do popularnego wówczas

55 S. Motz-Abramowska [Edward Abramowski], *Dobra nowina robotnikom wiejskim*, cz. 1: *O tem, jak możemy zdopyć [!] sobie teraz lepszą dolę?*, cz. 2: *Jak i kiedy robotnicy wiejscy otrzymają ziemię?*, Londyn–Paryż 1892.

56 Warszawiak [E. Abramowski], *Czego chcą socjaliści*, Londyn 1896.

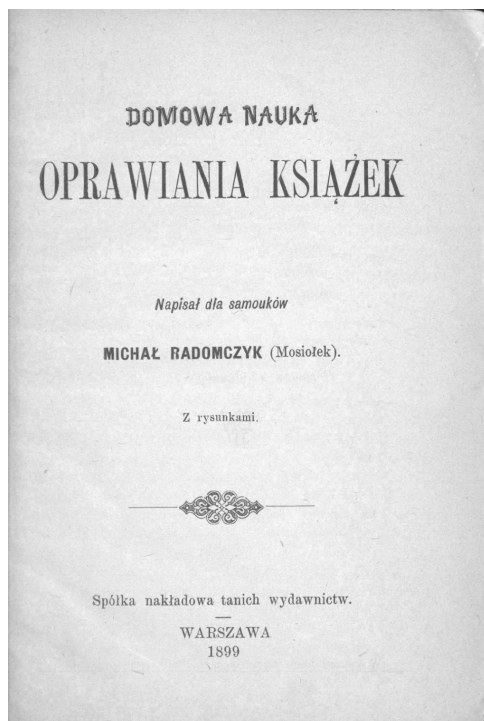
57 F.P. [Feliks Perl], *Stanisław Wojciechowski (Garść wspomnień osobistych)*, „Robotnik”, 1922, nr 356, s. 4.

58 Zgodnie z głoszonym przez Abramowskiego poglądem, iż „[s]ocjalizm [...] – urzeczywistnić się powinien poza władzą państwową, drogą narastania i ustawicznego rozwoju wszelkiego rodzaju form dobrowolnego współdziałania społecznego, zwłaszcza związków zawodowych i spółdzielni [sic!]” (F.P., *Stanisław Wojciechowski*, s. 5.)

59 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 8 maja 1900 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 751.

60 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 22 listopada 1900 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 663.

opracowania autorstwa Michała Radomczyka, *Domowa nauka oprawiania książek. Z rysunkami* (Warszawa 1899) (il. 5).

Il. 5. M. Radomczyk, *Domowa nauka oprawiania książek* (1899)

Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

Obowiązki związane z drukarstwem Wojciechowski łączył z zamiłowaniem fotograficznymi. Pasją do fotografii determinowała poszukiwania różnego rodzaju opracowań z tego zakresu. 19 września 1902 roku pisał do B. Jędrzejowskiego z prośbą: „Wielką mi przysługę zrobisz, jeśli skąd zdobędziesz ten I tom Poradnika”. W tym okresie dostępne były w języku polskim *Wskazówki praktyczne dla fotografów-amatorów początkujących* (Warszawa 1901) oraz *Praktyczny podręcznik fotografii dla amatorów* Sergiusza Łapińskiego i Juliana Drehera (Warszawa 1902)⁶¹. Na początku lutego 1903 roku Wojciechowski prosił też Jędrzejowskiego⁶² o nabycie i przesłanie „Ka-

61 Ze względu na słabą znajomość języka angielskiego jest mało prawdopodobne, że Wojciechowski poszukiwał tego typu opracowania w języku angielskim. Por. S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, s. 179.

62 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 5 lutego 1903 r. do J. Kaniowskiego [Bolesława Jędrzejowskiego], k. 922.

lendarzyka Fotograficznego” wydanego we Lwowie, jak pisał, „staraniem Wiktora Wołczyńskiego”⁶³.

Ponadto Wojciechowski, dbając o jakość codziennego życia na emigracji i troszcząc się o wyżywienie⁶⁴, poszukiwał opracowań kulinarnych, mając przy tym na względzie potrzeby i domowe obowiązki swojej żony. W liście z 20 maja 1900 roku prosił o „«Poradnik dla młodych gospodyń. Praktyczny kucharz warszawski zawierający 1503 różnych przepisów». Nakład Ferdynanda Hoesicka 1898 r. (Druk Ginsa). Kartonowy egzemplarz 1 rs. 50 kop.”⁶⁵. Życzenie to dotyczyło wydania trzynastego popularnego wówczas poradnika kucharskiego, którego pełny tytuł brzmiał: *Praktyczny kucharz warszawski zawierający 1503 przepisy różnych potraw oraz pieczenia ciast i sporządzenia zapasów spiżarnianych. Poradnik dla młodych gospodyń* (il. 6).

Także drobne wzmianki dotyczące poradników nabywanych przez Wojciechowskiego i przechowywanych w jego prywatnej bibliotece odsłaniają fragment tajemnicy związanej z jego pasjami oraz codziennymi potrzebami, stanowiąc tym samym cenne świadectwo jego prywatnych zainteresowań. Wraz z piśmiennictwem ideowym, mieszczącym się w kręgu przekonań politycznych i poszukiwań intelektualnych Wojciechowskiego, mogą być istotną wskazówką oraz punktem wyjścia do dalszych, pogłębianych badań nad charakterem i strukturą tematyczną zbiorów gromadzonych przez przyszłego prezydenta.

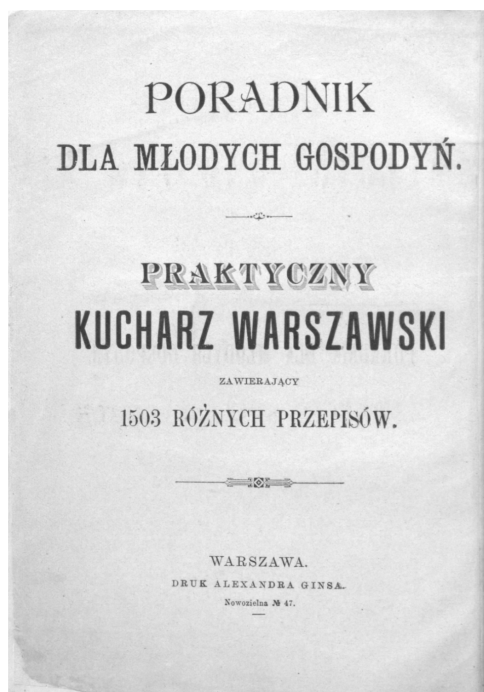
Zakończenie

Korespondencja Stanisława Wojciechowskiego z lat 1900–1905 odsłania, obok kulisów jego działalności redakcyjnej i kierowniczej w strukturach Polskiej Partii Socjalistycznej, także znamienne cechy jego wyborów lekturowych. Wybory te ukazują przyszłego prezydenta jako działacza świadomie dobierającego lektury, pozostającego na styku dwóch tradycji – europejskiej socjaldemokracji i polskiej myśli niepodległościowej. Są odzwierciedleniem myśli politycznej i synkretyzmu ideowego PPS, zwłaszcza w zakresie otwartości na Bernsteinowską teorię negacji dogmatu rewolucji, przy jednoczesnym poparciu dla myśli W. Liebknechta i A. Bebla. Recepcja ich myśli stano-

63 W. Wołczyński, *Brewiarzyk fotograficzny*, wyd. 2, Lwów 1903.

64 Wojciechowski na kartach *Moich wspomnień* (s. 180) pisze o hodowli kur, nieudanych próbach sadzenia pomidorów itp. Te elementy emigracyjnej rzeczywistości pojawiają się także w jego listach, w których m.in. pyta się przyjaciół, jak się „hoduja kuraki” oraz prosi o przesłanie brykacza (razowego chleba). Zob. też E. Steczek-Czerniawska, *Stanisław Wojciechowski (1869–1953)*, s. 26.

65 AAN, ALPPS, sygn. 305/VII/ t. 57, List z 20 maja 1900 r. do członka Komitetu Zagranicznego PPS w Londynie, k. 584.

Il. 6. *Praktyczny kucharz warszawski* (1898)

Źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona.

wiła jeden z przejawów szerszego zainteresowania środowiska PPS niemieckim ruchem socjalistycznym. Także inne pojawiające się na kartach listów dzieła, zarówno będące przedmiotem osobistych zainteresowań Wojciechowskiego, jaki i wydawane przez Komitet Zagraniczny odzwierciedlały inspiracje programowe PPS i pełniły funkcję kształtowania myśli niepodległościowej. Były też punktem odniesienia przy opracowywaniu materiałów agitacyjnych i tworzenia planów wydawniczych oraz inspiracją dla tekstów publikowanych w „Robotniku” i „Przedświcie”. Wszystkie one są świadectwem epoki i niepodległościowej działalności PPS oraz wyrazem politycznego, a niekiedy także życiowego pragmatyzmu Wojciechowskiego.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

AAN, Archiwum Londyńskie PPS (Listy Stanisława Wojciechowskiego) (ALPPS), sygn. 305/VII/ t. 57.

Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku

Listy Stanisława Wojciechowskiego, sygn. 701/1/50.

Listy Stanisława Wojciechowskiego, sygn. 701/1/52.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

F.P. [Feliks Perl], *Stanisław Wojciechowski (Garść wspomnień osobistych)*, „Robotnik”, 1922, nr 356, s. 4–5.

Katalog Księgarni Polskiej Partii Socjalistycznej w Londynie, nr 1, Londyn 1899.

Katalog Księgarni Polskiej Partii Socjalistycznej w Londynie, nr 2, Londyn 1903.

Kelles-Krauz K., *Listy*, t. 2, 1898–1905. *Listy 367–387*, red. F. Tycha Wrocław 1984.

Limanowski B., *Czerwony Krzyż*, „Przedświt”, 1 (1901), nr 1, s. 39.

Listy Józefa Piłsudskiego, nr. 126–128, „Niepodległość”, 20 (1939), z. 2, s. 278–289.

Res. [Feliks Perl], *Wilhelm Liebknecht*, „Światło”, 1900, nr 11, s. 97–108.

Wasilewski L., *Wspomnienia 1870–1904 (1914)*, oprac. J. Dufrat, P. Cichoracki, Łomianki 2014.

Wilhelm Liebknecht, „Naprzód”, 9 (1900), nr 129, s. 1.

Wilhelm Liebknecht. 1826–1900, „Robotnik”, 1900, nr 38 s. 4–6.

Wojciechowski S., *Moje wspomnienia*, cz. 1, oprac. J. Łazor, Warszawa 2017.

Wojciechowski S., *Polska Partia Socjalistyczna w ostatnich pięciu latach*, Londyn 1900.

OPRACOWANIA

Bieńkowski W., *Kazimierz Kelles-Krauz. Życie i działalność*, Kraków 1973.

Czajka B., „Polski Londyn” po raz pierwszy. *Zarys działalności niepodległościowej polskich socjalistów w stolicy Wielkiej Brytanii pod koniec XIX i na początku XX wieku*, „Polonia Inter Gentes”, 2021, nr 2, s. 75–88, <https://doi.org/10.56583/pig.543>.

De Gorgi R., *Życie w imię Tolstoja. Szkic biograficzny Władimira G. Czertkowa (1854–1936)*, „Roczniki Humanistyczne”, 66 (2018), z. 1, s. 119–131, <https://doi.org/10.18290/rh.2018.66.1-8>.

Gordeeva I., *Remembering Tolstoyans: The Soviet/Russian Independent Peace Movement, in Search of a Russian Historical Tradition of Pacifism*, w: *Memory and Social Movements in Modern and Contemporary History*, red. S. Berger, Ch. Koller, London 2024, s. 221–250.

Harasimowicz J. (red.), *Encyklopedia Wrocławia*, wyd. 3, Wrocław 2006.

Kancewicz J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984.

Kancewicz J., *Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich. Organizacja i kierownictwo w latach 1893–1896*, „Przegląd Historyczny”, 58 (1967), z. 1, s. 67–90.

Kielecki W., *Feliks Perl (Res). Próba życiorysu*, Warszawa 1929.

Motz-Abramowska S. [Edward Abramowski], *Dobra nowina robotnikom wiejskim*, cz. 1: *O tem, jak możemy zdopyć [!] sobie teraz lepszą dolę?*, cz. 2: *Jak i kiedy robotnicy wiejscy otrzymają ziemię?*, Londyn–Paryż 1892.

Myśliński J., *Publicystyka Bolesława Limanowskiego okresu formowania polskiego niepodległościowego programu socjalistycznego (1886–1894)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 32 (1993), nr 1, s. 23–38.

Pawluczuk Z., *Konspirator i prezydent. Rzecz o Stanisławie Wojciechowskim*, Lublin 1993.

Prekiel P., *Edward Abramowski – myśliciel i wizjoner*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne”, 20 (2023), s. 273–279.

- Rossa P., *Romano Guardiniego ponowożytny obraz świata*, w: *Wiarygodność chrześcijaństwa w dyskusji z postmodernizmem*, red. W. Szukalski, Bydgoszcz–Lublin 2013 (Biblioteka Teologii Fundamentalnej, t. 8), s. 151–159.
- Schmidt J., *August Bebel. Social Democracy and the Founding of the Labour Movement*, London 2020.
- Steczek-Czerniawska E., *Stanisław Wojciechowski (1869–1953). Prezydent z Kalisza*, Kalisz 2011.
- Sztakelberg J.I., „Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1864” N. W. Berga. Powstanie dzieła i jego losy, „Przegląd Historyczny”, 59 (1968), nr 1, s. 41–66.
- Śliwa M., *Bolesław Limanowski – twórca i badacz idei społecznych*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 22. Studia Politologica”, 2 (2004), s. 3–13.
- Śliwa M., *Feliks Perl*, Warszawa 1988.
- Tomicki J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1948*, Warszawa 1983.
- Warszawiak [E. Abramowski], *Czego chcą socyliści*, Londyn 1896.
- Wołoczyński W., *Brewiarzyk fotograficzny*, wyd. 2, Lwów 1903.
- Żychowski M., *Bolesław Limanowski: 1835–1935*, Warszawa 1971.

NETOGRAFIA

- Bernstein Eduard*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3876472> [dostęp: 29.09.2025].
- Dubacki L., *August Bebel (1840–1913)*, <https://przeglad-socjalistyczny.pl/wielcy-socjalici/243-bebel> [dostęp: 29.09.2025].

